

Francois Fuert je primijetio da se po prvi put nakon najmanje 150 godina ne raspravlja u intelektualnim i političkim sučeljavanjima o alternativnom ukupnom gledanju na društveni poredak. To znači da se konačno možemo prihvatiti stvarne zadaće povijesti koja se sastoji u tomu da se svugdje u svijetu prošire životni izgledi muškaraca i žena. Put u slobodu nije put iz jednog sistema u drugi, nego je to put koji vodi u otvorene prostore beskonačnih mogućih budućnosti od kojih uvijek jedne konkuriraju drugima. Njihova konkurencija tvori povijest. Borba sistema je neoliberalna zabluda. Da tezu zaoštrimo maksimalno: ako je kapitalizam sistem, moramo ga isto tako oštro osporavati kao što je morao biti osporavan komunizam. Svi sistemi znače ropstvo, uključujući "prirodni" sistem totalnog "poretka tržišta" u kojem nitko više ne treba bilo što činiti nego poštivati pravila igre što ih je pronašla misteriozna sekta privrednih savjetnika (Ralf Dahrendorf, *Razmatranja o revoluciji u Evropi*, 1996).

Čovjek je teritorijalno biće i stoga mora postojati prostor u kojem se on samopotvrđuje i ostvaruje, gdje živi na prepoznatljiv način, jer kultura se ne očituje samo materijalnim spomenicima, reprezentativnim običajima i usmenom predajom, nego i minijaturnim ritualima svakodnevnog života svojih pripadnika. Razumijevanje vremena također je ključan element uvida u lokalnu kulturnu svakodnevnicu, pa sam u ovom radu pokušao doprijeti do spoznaja o svakodnevnom životu u istome gradu, Makarskoj, ali u različitim vremenima. Prilog nema toliko za cilj ispitati opće zakonitosti koje su dovele makarski urbani identitet do njegova današnjeg stanja, koliko pokušati shvatiti način na koji su se velike promjene unutar našeg društva reflektirale na svakodnevnicu žitelja mojega grada, prodrijeti u njihovo razumijevanje nastalih promjena, uz poseban osvrt na život u mojem kvartu.

U prikazu prošlosti poslužio sam se metodom polustrukturiranog dubinskog intervjua gdje su sugovornici rekonstruirali svakodnevnicu i gradske sociotoponime tijekom proteklih nekoliko desetljeća, dok sam etnografskom metodom sudjelujućeg zapažanja bilježio i analizirao suvremenu svakodnevnicu makarskog kvarta Dugiš. Kombiniranjem sociološke i etnografske metode pokušao sam reducirati nedostatke i koristiti prednosti obaju pristupa, usmjerujući se prema svakodnevničkim ritualima kao modelima prerade iskustava, odnosno uklapanja iskustva promjena unutar tradicio-

nalnijih oblika kulturnog ponašanja. U tome cilju moji će sumješteni svojim iskazima imati ravnopravno sugovorničko mjesto u ovome tekstu.

Ako ritual shvaćamo isključivo kao slavljenje svetkovina i blagdana, onda je to ponašanje posebno karakteristično za predmodernu društvo. Međutim postoje funkcije rituala koje su izvanvremenske: budući da obnaša simbolička značenja, strukturirano ponašanje utječe na povezanost pripadnika iste kulture, zajednice ili grupe. Ritual u ovome profanom kontekstu, funkcionirajući u okviru života jednoga grada, predstavlja i mehanizam identifikacije, potvrđivanje pripadnosti lokalnoj kulturi putem svakodnevnih interakcija. Takve interakcije su uobičajene, pravilne i predvidljive, te se odvijaju na određenim mjestima unutar socijalno-konstruiranog prostora, s publikom i već unaprijed zadanim značenjem. Zato je lokalitete na kojima se odvijaju takve kulturne interakcije najispravnije nazivati *sociotoponimima*.

Sve do 60-ih godina prošlog stoljeća Makarska je imala ukupan broj stanovnika manji od današnjeg broja stanovnika samo jednog njezina kvarta, Dugiša. Svi društveni događaji, interakcije i rituali u staroj Makarskoj odvijali su se na mnogo manjem prostoru, među daleko manjim brojem sudionika i unutar prostora koji je imao homogenu i prepoznatljivu vizualnu formu. Najfrekventniji sadašnji makarski sociotoponimi smješteni su u samome središtu koje obuhvaća gotovo cijeli stari grad, ali dobar dio važnih okupljališta nalazi se i u ostalim gradskim kvartovima. Značaj i značenje pojedinih sociotoponima razlikuju se po tome u kojem dijelu grada se nalaze, jer se mjesto društvene izvedbe ne može promatrati izdvojeno iz konteksta značenja samog kvarta i njegovih stanovnika unutar urbane i socijalne strukture koje čine cjelinu grada.

Makarska kroz mijene

Znameniti hrvatski urbanist Milan Prelog definirao je grad kao "projekciju društva u prostoru" (usp. Prelog 1991). Makarski urbanitet kultivira se od antike i u njegovu gradskom tkivu vidljivi su tragovi prošlih vremena i nekadašnjeg načina života. Od svojeg nastanka, pa sve do 20. stoljeća i uzma-ka pred "betonizacijom", Makarska je njegovala kulturu kamena i poput svih dalmatinskih komuna koristila ovaj najizdašniji graditeljski izvor koji se nalazio u njezinoj okolini. Ta je činjenica odredila fizionomiju stare jezgre, nekad trokutaste mletačke fortifikacije prislonjene uz obalu. Smiraj turske opasnosti početkom 18. stoljeća omogućit će širenje građevina izvan zidina, a same zidine i fortifikacije bit će korištene kao građevinski materijal

za nove komunalne objekte. Urbanitet je bio podređen potrebama i funkcijama grada, ali se on bitno ne mijenja sve do šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Prve godine nakon drugoga svjetskog rata obilježene su značajnim društvenim promjenama, konfiskacijom privatne imovine, nacionalizacijom, agrarnim reformama, industrijalizacijom. Međutim, znatniji društveni i gospodarski razvoj nije zabilježen do početka šezdesetih godina kada Savezna vlada, nakon odbacivanja sovjetskog privrednog modela iz prvih godina socijalističke Jugoslavije, a u okviru uspostavljanja samoupravljanja i liberalizacije planski reguliranog tržišta, u razvoju turizma prepoznaje priliku da nacionalnom gospodarstvu priskrbi stabilan izvor deviza. Zbog toga se ulažu velika sredstva u izgradnju suvremene komunalne i prometne infrastrukture na priobalju. U takvim okolnostima Makarska je iz usnulog dalmatinskog gradića prerasla u urbani magnet za stanovnike svoga primorja i zaleđa. Kada se tome pridoda utjecaj katastrofalnog potresa 1962. godine, koji je stanovnike razrušenih podbiokovskih sela požurio silasku na more, jasno je da priliv stanovništva u grad postaje znatno veći od tadašnjih stambenih mogućnosti, pa će užurbana izgradnja stambenih i turističkih objekata zauvijek izmijeniti njegove obrise i fizionomiju. Makarska ubrzo postaje i jednim od simbola hrvatskog turizma te se, uz gospodarski napredak ali i suton težačke i ribarske tradicije, počinje ostvarivati i doživljavati prije svega kao turistički grad.

Prvi klasici sociologije grada ili urbane sociologije, utemeljitelji tzv. čikaške škole, ukazuju na kauzalan odnos fizičkog i socijalnog prostora, shvaćajući grad kao spoj "gustoće" zgrada i ljudi, odnosno heterogenih i specifičnih individua na određenom prostoru. Novi val urbanih sociologa, predvođenih Henriem Lefebvreom i Manuelom Castellsom, osporava teze čikaške škole. Smatrajući klasičnu urbanu sociologiju "ideološkom obmanom", a urbano planiranje tehnikom društvene kontrole kapitalističke klase, oni ulažu napore za zasnivanje nove urbane sociologije koja bi istraživački interes preusmjerila s fizičkog prostora (analize megalopolisa i umnožavanja "velikih urbanih posuda" u dvadesetom stoljeću), prvenstveno na analizu društvenih odnosa. Još je Lewis Mumford ustvrdio dezintegrirajući karakter velikoga grada: u kapitalnom dijelu *Grad u historiji* (1968) zaključuje kako suvremeni velegrad nema oblik, nego ga se prepoznaje po bezobličnosti i besciljnoj ekspanziji, te da su stanovnici njegovih *krhotina* puki pasivni promatrači, *konzumenti nadomjestaka za stvarni život*.

No dok je većina urbane sociologije zaokupljena megalopolisom, bilo kao pokretačem ili simptomom sumraka razvoja civilizacija, nameće se pitanje položaja i razvoja maloga grada, u ovom slučaju maloga grada na europskoj sredozemnoj periferiji, ili čak maloga kvarta u novogradnji koji str-

ši na periferiji jednog dalmatinskog grada. Koliko se, dakle, promišljanja velikih socioloških klasika mogu odnositi na hrvatski grad na obali, njegove povijesno-kulturološke specifičnosti, kao i na posebnosti nacionalnog i regionalnog. Može li se o hrvatskom provincijskom gradu u ovom tranzicijskom razdoblju misliti i kao o *krhotini maloga grada*: kako se ponaša njegova, dosad skladna, "urbana posuda" u prostornoj, demografskoj i kulturološkoj ekspanziji te jesu li i njegovi stanovnici tek puki konzumenti nadomjestaka za stvarni život?

Sve do 1961. godine grad Makarska imao je konstantu od oko dvije tisuće stanovnika. Taj je broj 1981. godine narastao na osam tisuća, a 2001. godine na gotovo četrnaest tisuća stanovnika, dakle sedam puta veće stanovništvo nemilosrdno je crpilo njezin ograničeni urbani prostor. Od šezdesetih godina prošlog stoljeća grad niče nesuvislo, nasumice se naslojavajući oko stare jezgre i prodirući u stare poljoprivredne površine. Grad se širi i longitudinalno uz more, prisvajajući najprivlačnije lokacije u svrhu turističkog iskorištavanja te se polako penje i prema Biokovu. Izgradnja se maksimalno prilagođava ekonomskim interesima ne mareći za baštinu i kvalitetu života grada.

Prva veća i značajnija doseljavanja novih stanovnika u Makarsku zabilježena su nakon potresa i dovršetka magistrale. Dr. Marinović, jedan od mojih sugovornika, svjedoči: "Useljavanje je lagano počelo nakon rata. Makarska je bila centar kotara. Funkcioneri su bili mahom iz Zagore, Zagvozda, Kozica..., polupismeni ljudi su odlučivali. Smijenili su sve stare školovane kadrove... Sve do 60-ih nema većih useljavanja, nije bilo turizma. Turizam je pokretač migracijskog buma. U to doba je naglašen odlazak sa sela. Mnogi su otišli u Njemačku, a devize uložili u izgradnju kuće u Makarskoj, a ne u Zagori... Politika je forsirala raseljavanje sela, industrijalizaciju, naseljavanje gradova i turizam".

S razvojem turizma razvijale su se i druge privredne aktivnosti u gradu i okolici. Željko Visković je mišljenja kako su i te aktivnosti utjecale na otvaranje novih radnih mjesta i potrebu za radnom snagom, prvenstveno za mladim ljudima iz najbližeg zaleđa koji nakon nekog vremena trajno ostaju živjeti u gradu: "Makarska je bila grad Makarana. Otvoreno je par tvornica i firmi. Nakon potresa došlo je do velike izgradnje. Građevinarstvo je puno ljudi zapošljavalo. Makarska nije mogla dati toliko radne snage i većina je došla sa strane. Većinom Zagora. Živeći i radeći tu, tada se mogla jeftino kupiti parcela, ljudi su bili vrijedni. Eno u mom kvartu, u susjedstvu, imaš čitavo naselje Šošićana, pa Kozičana, Poljičana... Sve su to bili mladi ljudi, koji su započinjali život, ženili se i 'tili život u Makarskoj. Osim toga, te su firme radile dosta dobro. Firme su davale stanove i logično da su ljudi automatski sa stanom ostajali živiti. Tada počima razvoj turizma. Osjetila se

potreba za radnom snagom; konobari, kuhari, recepcioneri. Znatno se povećao broj stanovnika Makarske. Dolaze ljudi iz Zagore ali i ljudi iz daljih krajeva Dalmacije i BiH i tu ostaju. Grad se širi". S ovakvim mišljenjem o doseljenicima složio se i Ivo Mravičić: "Kad je doša potres, počelo se prodavati lokacije, graditi kuće. Narod je počeo razmišljati da kad osigura dom, treba graditi prostoriju da bi je iznajmio. Na našu sreću, došli su ljudi iz naše poštene Zagore. Ti su ljudi osvježili Makarsku. Oni su se prihvatili svih zanimanja, dok domaći to nisu činili"¹.

Novi stanovnici, pretežno "Vlaji", doseljenici iz Zagore, prolaze proces prilagodbe obilježen specifičnostima tadašnjeg društvenog uređenja i opterećen pretekama između *došljaka* i *domaćih*. Tim odnosima, osobito odnosom *Makarana* i *Vlaja*, danas dominira naglašavanje kulturne distance, odnosno razlike u životnim navikama uvjetovane tradicijom ali i razlikom u stvaranju novih kulturnih obrazaca, koje su, ovisno o kutu gledanja, predstavljale oplemenjivanje odnosno osiromašivanje postojećih obrazaca gradskog života. Pitanje je, dakle, kako se kao istraživač-insider postaviti prema ovim vrijednosnim pretekama, kako se snaći u mnoštvu različitih iskaza, "vrtlogu posvemašnjeg diskurzivnog žamora", kako položaj suvremene društvene znanosti vidi Rade Kalanj (usp. 2004).

Kada pokušavamo rekonstruirati obrise života, nekadašnju svakodnevnicu jednog grada, vjerojatno je najbolje prepustiti njegovim *starosjediocima* da na osnovi vlastitih iskustava i uspomena dočaraju rutine tadašnjeg društva. Razumijevanjem takvih detalja možemo lakše razumjeti i dinamičnost današnjih mijena, s obzirom na različite položaje i životno iskustvo koje nužno utječe na stavove ljudi o "onome prije" i "ovome sada".

¹ Željko Kuluz, ravnatelj gradske knjižnice rođen 1952. smatra da su uz ekonomske uvjete stvorene s razvojem turizma doseljavanju pogodovale i okolnosti u kojima su mnogi starosjedioci masovno prodavali svoju zemlju i stare kuće da bi gradili nove i veće kojima su mogli više zaraditi baveći se sezonskim iznajmljivanjem soba i apartmana: "Stanovnici su mahom prodavali stare kuće doseljenicima. Prvi val je naša Zagora, vrgoračka i imotska. Mahom ljudi s rada u Njemačkoj. To su ti naselja Bili brig, Vrpolje... Oni su odlazili graditi nove kuće. Novi kvart koji je bio je Ratac-Plaža. To je bio prvi novi dio grada. To je u ono vrijeme bilo strašno daleko. Prije je bilo tek par kuća. Prvi od hotela se izgradio Dalmacija... Sjećam se kako je nicao hotel Dalmacija iz ledine, kako je hučala bura kroz njega. Na kraju je to bio lijep hotel, doduše neprimjeren našoj arhitekturi. To je nakalemljeno u prostor. Poslije su nicale kuće oko tog hotela".

Kondot *à la carte*: sjećanja *fetivih* o počecima turizma

Prije izgradnje modernih i komfornih hotela, turizam je pedesetih i šezdesetih godina još bio u povojima. Turistička ponuda i usluge, u odnosu na današnje, bile su primitivne. Događaji koje navode sugovornici bili su dio ljetne svakodnevice i mediteranskog šarma kojim su osvajani gosti. Ico je u to vrijeme bio dijete koje je mnogo vremena provodilo na rivi i velikom mulu gdje se dočekivalo goste pristigle *vaporima*: "Ja se sjećan, sidija san na skeli na velikom mulu i dolazio je brod Njegoš ili Partizanka, i došli su gosti. I žene su govorile, nije ko sad ko ima apartmane, žena je rekla: 'Ima ćete krevet, za to ćete platit toliko i toliko. A plus, ako van ja ugrijen vode u kajinu i to ćete platit!' Nije bilo kondota, nego mora si 50 metara od kuće ić posrat. A di je karte? Ko kamen, ko šušaricu".

Ističući osobitosti turističke ponude u kući svoje babe, Željko Kuluz slikovito dočarava standarde tadašnje ponude privatnih iznajmljivača: "Markarska ima svoje hotele, ali je bila poznata po privatnim iznajmljivačima. Tu ćemo vidit razliku u ovih 40 godina. Ja se sićan moje babe koja je mogla izdat dvi sobe i kašun. Potražnja je bila veća od mogućnosti, onda se dogodilo da bi došli gosti koji bi tili ostat, onda bi ona ispod stepenica stavila kašun, neku dasku i slamaricu i tu bi ljudi prinoćili. Prilično primitivna ponuda. Recimo, WC dosta mali, a zadnjih godina sobe se pretvaraju u apartmane, u višu klasu. To je trend zadnjih deset godina. Prema tome imali smo sobe sa zajedničkim WC-om, a sad svaka ima svoj. Dakle ide se na viši standard. Manje turista, viša kvaliteta usluge".

Ivo Mravičić je bio jedan od prvih a kasnije i najuspješnijih privatnih ugostitelja na rivijeri, pa i šire. Svojim odnosom prema poslu označio je prekretnicu i iskorak u turističkoj ponudi i tretiranju gosta. Bili su to postulati "novog profesionalizma" i "nove radne etike". Otvorivši prvi privatni disko klub u pećini na poluotoku Sv. Petar i renomirani restoran u gradu, utemeljio je posve drukčiji pristup gostu: "Zapeo mi je za oko njemački bunker u Sv. Petru i 1962. u ljetnoj sezoni sam otvorio prvi noćni privatni lokal na prostoru bivše države. Pet godina sam imao taj lokal, di su svirali izvanredni muzičari, jer bez žive muzike nema dobre zabave. U pet godina nije bilo novina koje nisu pisale o tom lokal, jer je bio prirodni ambijent, iznimno atraktivan, ali u lokal, sam imao svoju doktrinu. O čovjeku koji donosi novac treba voditi računa. Onda će on više potrošiti, bit zadovoljniji i vratit se. Ljubomora sistema, koji mi je u početku dozvolio lokal, misleći da ću propast... Nije se moglo desit da uđe gost, ako nije imao svoje mjesto. Bar je radio, ali 1966. su mi ga oduzeli nasilu, a ja sam u svojoj kući otvorio lokal *Restoran Ribar*, o kojem se pisalo, koji je nudio domaću kuhinju. Meni se desilo za pašticadu – gošču, princezu ruske dinastije, koja je 1967. došla

u Makarsku inkognito, da me zamolila da joj po drugi put napravim pašticađu. Nije vjerovala da je to govedina. Pa kad sam ponovio i pokazao sirovo meso, rekla mi je: 'Gospodine, meni su sva vrata restorana svijeta otvorena, od Maxima do njujorske Argentine, ali, vjerujte mi, govedinu na ovaj način nikad nisam pojela'. Podgrijana pašticađa je ravna nuli, tako i sve. Ugostitelj ne smije biti strogi materijalist, on mora vidit na daleko. Imidž se ne stvara preko noći, svako ulaganje se vraća, kad-tad".

Usporedo s razvojem turizma tekao je i ubrzani proces zapuštanja poljoprivrede i autohtonih poljoprivrednih kultura. Ivo Srzić kraj šezdesetih godina drži početkom tog procesa koji neće samo izmijeniti ekonomiju ovog kraja, nego i obris krajolika u kojem će, na uštrb druge vegetacije, zavladati alepski bor: "Koliko je god turizam donio dobra, toliko je poremetio poljoprivredu. Ja san '68. radio u uljari na otkupu višanja u selu Bast. U Bastu su ljudi imali toliko višanja da su bolje živili nego neko danas od turizma, a čitav potez Brela – Gradac se otkupljivalo na stotine vagona višanja, međutim, od '68. pa naprid, već je turizam uhvatio maha. Višnje su zapuštene. Totalno su nestale. Danas ne znan bi li moga na primorju otkupit pet ili deset tona".

Marija Mahalek povukla je više nego znakovitu paralelu između današnje Makarske i života u SAD-u, posvemašnjoj dominaciji individualizma u međuljudskim odnosima: "Uvik govorin da je grad prezasićen, jer sada nemaju posla. Obrta nema, sama trgovina. Iz moje radnje je izašlo osamnaest naučnika. Danas niko ne ide na zanate... Nema specijaliziranih radnji. Svaštarnice. Sve je došlo da te Bog sačuva... U nas čovik burja svašta... Svi govore nema se para, a kafići su puni. To je jadno. Od kafića do kafića. Ne znan. Meni se čini da mi je život bija drugačiji... Prije smo jedan drugoga poštovali, sad smo se udalečili, šta ja znan, to je strašno. Kako god gledaš, i po kršćanski, i po đavlijem... Recimo, jedna žena, prije puno vrimenta se vratila iz Amerike, pa kad je došla kaže (umrla je prije 25 godina): 'Majko, lipo ti je... Kakve pare, ne mogu ovo platit, ovo blagostanje!' A ja kažem: 'Ma, kakvo blagostanje, šjora Danice?' A ona će: 'Ovo kad se zovemo, pa se javimo. Tamo moreš mrtav past nasrid puta, neće te niko pogledat!' Eto, tako je sad došlo u nas, udrilo u glavu gospodstvo... Sve je nadohvat ruke. Meni je moja svekrva pričala, da kad je ona bila cura, u to doba, da su se ženske kupale na plaži, a gori bi iz daleka gledali kanočalon, a imale su kostime do kolina. To je primitivno prije sto godina... Ja neman ništa protiv nudista. Svaka čast, ali ima misto za nudiste. Recimo na plaži, ovo lito, di se kupa čovik i dite, bila jedna, ima u njoj 120 kila, razvaljena kraj mene leži i gadi ženski rod... Nikakve kulture, na najnižem nivou. Ode jedna moja susjeda ispod mene, ja jednu večer sidin u kući, i šijen. Kad, majko moja, dimi. Šta je ovo? Ja na prozor, ženi visu lancuni, a On peče roštilj. I sad me-

ne uvatija smij. Zoven ja nju telefonon i kažen jon : 'Pokupi robu, ka pršuti se suše! Ha-ha...".

Poput svoje supruge, Bepica Mahalek također vrlo negativno ocjenjuje današnji način života u svom gradu: "Sve se okrenilo. Nije sve u paran. Jeben mu mater, boje ti je imat prijatelja, s njim ćeš prošetati i zaveselit. Dava odnija šolde. Tako je to. Svak gleda sebe, di će ušparat, a ne potrošit... Makarana skoro više nema, sve je više furešta. Jedino se more vidit u Monda i Bure. Ja u gradu ne znan ni jednog našega. Nema, ja ih ne znan".

Unatoč tome, među *fetivima* postoje i pomirljivija razmišljanja o današnjoj Makarskoj i pridošlim stanovnicima. "Sve migracije su donosile pozitivno i negativno. To je neminovnost. Ja znan kad je Makarska brojila dvi, dvi ipo ijade stanovnika, kad je svak svakoga zna, niko nije zaključava. Kasnije se to prominilo. Iza 60-ih se sve minja, a pogotovo ovi rat", misli Ivo Srzić.

No svi su jednoglasni u osudi promjena u *urbanoj posudi grada*, izgradnji koja nije vodila računa o kulturnoj i graditeljskoj baštini. Ivo Mravičić odgovornima drži institucije koje nisu odradile svoj posao: "U onoj državi se više vodilo računa o prostornom korištenju grada, o budućnosti. Srećom, neke smo oaze očuvali od izgradnje... Od 1990. smo dobili po glavi. Sve se rješava u županijskoj vlasti. Svi inspektori su od strane županijske vlasti kontrolirani, tako su poneke inspekcije u potpunosti zakazale. Ja san kroz Makarsko Primorje prozva ovog ministra za okoliš neka ispita kako se neke dozvole izdaju kad je objekat po 3-4 godine... Tu je novac učinio svoje... Da nema korupcije i mita, ne bi se uzurpirao grad Makarska". Željko Kuluz ističe i nakaradnu naviku investitora koji nedovršavanjem započelih građevina, osobito njihove vanjštine, narušavaju zajednički prostor: "To je naš specifikum. Ljudi grade, a nemaju često novaca da dovrše do kraja. To je problem zakonskih propisa. Od početka građevinskih ti moraš dovršit građevinu, a ne je ostavit, pogotovo vanjsku fasadu. Kad ćeš ti unutra uredit, to je tvoj problem. Ali ovo je naš zajednički prostor. Mi ga dijelimo, bez obzira što je to privatno vlasništvo, to je naš prostor. To su slabosti naše države. Inspekcijski nadzor trenutno uopće ne funkcionira u gradu".

Kuluz je, pak, najradikalniji u osudi suvremene turističke i ugostiteljske ponude i odmaka od gastronomske tradicije ovog kraja. Nekritičko usvajanje modernih zapadnjačkih ugostiteljskih modela, pretežito fast-food restorana i kafića, drži štetnim za turistički i kulturni identitet grada: "Ja se sjećan, prvi kafić se pojavio 1970., to je Zagreb, a konobe su iščezle. To je trend amerikanizacije. Mi se odričemo naših tradicionalnih vrijednosti, kulture, prehrane. To se sve više vidi u muzici. To je jedno pomodarstvo koje nije dugog vijeka. Sad se sve svodi na kafiće... Činjenica je da čovik u ovom gra-

du nema di pojist ni ribu. Nema girica, ali ima čevapa. Slanu srdelu nema di pojist".

Život u Makarskoj obilježen svakodnevicom *Mediterrana kakav je nekad bio* (po sloganu našega ministarstva turizma) ovisio je o prisnijim međuljudskim odnosima, te poljoprivredi i obrtu kao osnovnim djelatnostima. "Turizam je", prema riječima Željka Kuluza, "donio puno, ali i odnio puno. Jedan primjer: prije su vrata od kuće bila otvorena cijelo vrijeme, ja se sjećam ni jedna konoba se nije ključala. Nekome nešto ukrast, to je značilo sebi presuditi. Osudit sebe iz sredine, čak i potomke".

No nostalgijom ipak ne prevladava idealizacija prošlosti. Tonćika Srzić veli: "Danas niko nije gladan, a svi su nezadovoljni, a prije su bili gladni i zadovoljni. Danas ljudi oće sve više i više da imaju. Nije se prije obdavalo toliko stvari, bili su skromniji. Ja kad san odila u školu nije svak ima svoju lumbrelu. Ali svak će govorit, ma i ti, svaka mladost je lipa. Svakome je mladost lipa. Đavla je prije bilo bolje, nego bija si mlad. Cila ti je filozofija u tome, eto".

Dugiš – kvartovski sociotoponimi

Sa sedmerostrukim porastom broja stanovnika grada u proteklih četrdesetak godina, došlo je i do ubrzanog porasta broja novoizgrađenih stambenih jedinica. Tu izgradnju u Makarskoj treba podijeliti u dvije faze. Prva se odvijala do 1990. godine i pripada u tzv. direktivno-planibilni model urbanizacije (usp. Čaldarević 1989), karakterističan za zemlje bivšeg komunističkog bloka, dok se druga faza odvija od 1990. i spada u tržišni model urbanizacije. Ni jedna ni druga faza nisu lišene nezakonite gradnje i samovolje investitora u komunalnom prostoru. Međutim, baš na primjeru Dugiša, jasno je vidljiva razlika u tipu i svrhovitosti izgradnje prije i nakon 1990. godine: druga faza je vođena isključivo logikom izgradnje što većeg broja stambenih jedinica u svrhu povećanja profita ulagačima, dok se to za razdoblje do 1990. godine ne može reći.

Na istočnom kraju grada raste mini industrijska zona, a od početka osamdesetih pored nje je u izgradnji novi kvart, Makaranima znan kao Dugiš, omeđen gradskim grobljem, industrijskom zonom i Jadranskom magistralom. Nekada se tu nalazilo i poljoprivredno zemljište izvan grada. Dr. Ante Kovačević, rođen 1939., u mladosti centarfor RNK "Zmaja" a sada umirovljeni ginekolog, tu je odrastao i ovako se prisjeća prostora iz svog djetinjstva:

"Ode ti je bio glad, bilo je vrime bez išta. Dobro, imali smo mi šta jest, bilo je poljoprivrede, svačaš, a ja, ko dite, nije me bilo briga za spizon. Bilo je mlika, imali smo kozu, vezali bi je gori na Dugišu. Mlika je bilo. Bilo je osnovne rane, voća i povrća gori po selu. Dugiš je ima pet kuća. Metalplastika, one dvi priko puta, ove dvi ode u Perojevića, to su četiri i gori ti je bio Tonći Baščanin, to je pet, i vamo Gulić, šest, i gori stara kuća od Španja i još od Grubišića i jedna do nji. To je bilo sve. Gori su ti bili masline, vrtli i vinogradi, loza".

Današnji Dugiš je nešto posve drugo. To je najmlađa gradska četvrt s najviše stanovnika. Početkom osamdesetih je, prema urbanističkom planu, započela izgradnja "stambene zone Istok". Sam urbanistički plan dobio je visoke državne stručne nagrade, a naselje je zadovoljavalo visoke kvalitativne kriterije urbanog života. Međutim, izgradnja se nije pridržavala planom utvrđenih kriterija pogotovo u periodu prvih (tranzicijskih) godina *labavog funkcioniranja* institucija vlasti. Što zbog stambenih potreba novog stanovništva, žurbe u izgradnji, kaosa rata, ali osobito zbog načina rada općinskih i županijskih institucija nadležnih za izdavanje građevinskih i lokacijskih dozvola i nadzor izgradnje novih objekata, Dugiš je naglo izrastao i, narodski rečeno, *obuka se u velike gaće*. Posljedice su metastaze zgrada i betona u prostor kojem su otele maksimum, vodeći se logikom velikog broja i brze zarade. Time je zanemarena potreba za zelenim površinama, parkirališnim mjestima, igralištima, pa čak i nogostupima i prilazima zgradama. Na granici apsurdna, zgrade s četrdesetak stanova imaju predviđenih tek nekoliko parkirališnih mjesta, a opasnost zbog nedostatka pristupnih cesta označuje se gustom i nepreglednom prometnom signalizacijom.

U prve izgrađene zgrade u kvartu doseljavaju se većinom obitelji "novih makarskih stanovnika", došljaka socijaliziranih u različitim sredinama koji u novom obitavalištu razvijaju svojstvene obrasce ponašanja. Te specifičnosti valja promatrati na mikrorazini, u kontekstu malog dalmatinskog grada, i one se ne mogu poistovjetiti s kvartovima velikih gradova (u megalopolisu ne razlikujemo *Vlave* i *Bodule*). No čitava, nerijetko bolna, tranzicija hrvatskog društva, koju Kalanj razlaže unutar tri faze², mogla bi se promatrati iz očišta, ali i kao metafora toga malog kvarta.

Kad ih promatramo s Dugiša onda su promjene, apstraktne u nacionalnom okviru, obilježene specifičnim lokalnim obilježjima. Prva faza, pred i u prvim godinama domovinskog rata, obilježena je gubitkom "građanske nevinnosti" stanovništva i svojevrsnom retradicionalizacijom kvartovskog duha Dugiša. Građanima je bilo jako važno istaknuti pripadnost određenoj političkoj, nacionalnoj ili regionalnoj opciji. Tako su građani Dugiša, nazo-

² Faza sloma socijalističkog sustava, faza tranzicijskih rezova i faza demokratske konsolidacije (usp. Kalanj 1998).

vimo je, *jugoslavenske političke opcije* na nekadašnji Dan Republike 1990. godine palili gume na obližnjoj pustopoljini i tako simbolički dali do znanja ostalim sugrađanima da se ne mire s nastalim društvenim promjenama i da je za njih bivši jugoslavenski "dan državnosti" od iznimne simboličke važnosti. U danima prvih ratnih sukoba 1991. dio je tih građana, mahom srpske nacionalnosti, s obiteljima napustio Makarsku i odselio u BiH ili Srbiju, dok su u hotele i odmarališta duž rivijere počeli su stizati prognanici i izbjeglice, od kojih će na Makarskom primorju dio ostati i do današnjih dana. U tom razdoblju, u urbanističkom smislu, nema izgradnje novih zgrada, a u kulturološkom smislu s pravom se može govoriti o retraditionalizaciji vrednota.

Drugu fazu tranzicije na Dugišu mogli bismo smjestiti na kraj Domovinskog rata, sredinu i drugu polovicu devedesetih godina. Ta je faza obilježena slavljem nakon akcije *Oluja*, ali i brzim otriježnjenjem nakon suočavanja s učincima dobro nam znane "privatizacije društvenog vlasništva". Budući da na Dugišu stanuje i veliki broj radnika posrnulih lokalnih giganata, koji su svojevremeno bili investitori izgradnje radničkih stanova, poput "Primorja", "Metalplastike", "Građevnog", "Amfore" i još nekih tvrtki, radnici su se suočili s teškim socijalnim prilikama i razočaranjem s obzirom na očekivanja od hrvatske državne samostalnosti. No u skladu sa sve većom potražnjom, izgradnja Makarske ponovno oživljava. Najveći broj novih zgrada gradi se upravo na Dugišu, a među kupcima su obitelji iz drugih gradskih kvartova, mlade obitelji, bivši podstanari, doseljenici iz okolice, *gastarbajteri*, prognanici, izbjeglice. Započinje proces demontaže ideologija i povratak u sferu privatnosti.

Treća faza tranzicije, razdoblje s kraja devedesetih i početka novog stoljeća, obilježena je odmakom od naglašavanja tradicijskih vrednota i općim smanjenjem očekivanja od velikih obećanja. Građani su usmjereni prema vlastitoj obitelji i egzistencijalnim problemima, okrenuti rutini i težini svakodnevice. Izgradnja novih zgrada u kvartu doživjela je svoj vrhunac, a kulturološki gledano, došlo je do svojevrsnog pluralizma životnih stilova i orijentacija, osobito kod mladih ljudi i novoosnovanih obitelji.

Svakodnevice Dugiša

Zanima me svakodnevice, naša današnja, svi njeni aspekti uključivši one koji nose stigmatu banalnosti (Dunja Rihtman-Auguštin, *Etnologija naše svakodnevce*, 1988).

Dugiš je dio Makarske posve nezanimljiv stručnjacima za turističku promidžbu. On se ne reklamira i ne ističe kao posebna cjelina za razliku od ostalih dijelova grada, njegove spomeničke baštine i prirodnih ljepota. Naprotiv: njegovi su se sivi betonski dijelovi na pojedinim plakatima znali prikriti fiktivnim zelenilom i borovom šumom. Dugiš je tek kvart u kojem većinom žive obični ljudi, na ovaj ili onaj način, mahom zaposleni u turističkoj industriji. To je četvrt s vlastitim stereotipima i asocijacijama spram "ostatka" grada te s posebno izgrađenim odnosom prema vlastitu identitetu.

Osnovni postulati urbanizma na Dugišu su prekršeni. Ta stambena četvrt je prije svega konglomerat zbijenih zgrada i "spavaonica" za oko četiri tisuće Makarana, a život u kvartu se odvija na onome što je preostalo od "živopisnih" mjesta – portunima, ulicama, zidicama, skalama, bučalištu, te mini-marketima, kafićima.

Dugiš sada predstavlja svojevrsni *melting pot*. Ovdje nema razlikovanja starog i novog, jer sve je novo, i zgrade i stanari. Tu nema starosjedilaca. Svi su došli odnekud, pa makar iz drugog dijela grada. Pojam "lonca za miješanje", korišten za pojašnjavanje nastanka etničke raznolikosti američkog društva i nacije, u ovom se slučaju ne odnosi na raznolikost etniciteta već raznolikosti *đireva* i kulturnih orijentacija. Prostor je to u kojem supostojе vrijednosti od predmodernih do postmodernih okvira. Iz radio prijemnika automobila u prolazu može se čuti sve, od gusala i turbo-folka, preko pop-rocka, do techna i hausa. Isto tako, u prolazu možete sresti staru babu s *vaculeton* ili *šudaron* na glavi, koju su kćer ili sin doveli k sebi u stan iz rodnog sela jer više nije u stanju brinuti se sama o sebi, ali i *punkera* ili *ravera* kakvih ima i po svim većim gradovima.

Usprkos pluralizmu životnih stilova, u svakodnevici života u kvartu zamjetna je prevlast elemenata tradicijske kulture, odnosno niza obilježja koja takva kultura nosi sa sobom. To nije rigidni tradicionalizam, nego njegov "light" oblik koji prije svega vrijedi za većinu stanovništva srednje i starije dobi. U tom kontekstu zamjetna je podjela društvenoga prostora na one koji pripadaju ženskoj i na one koji pripadaju muškoj aktivnosti.

Svakodnevni život u kvartu započinje *spiozon*. Spiza predstavlja jutarnji odlazak u trgovinu i najčešće je obavljaju domaćice u mini-marketima, malim prodavaonicama stiješnjenim u prizemlju zgrada, sa stalnim kupcima.

U njima rade ljubazne i uslužne žene, upoznate sa svakodnevnim problemima svojih mušterija i prisnije nego bi to profesionalna etika nalagala. Nije rijetkost da se siromašnije obitelji "zapisuju na dug" i plaćaju robu trgovcima kad mogu, obično kad *legnu* plaće ili mirovine³. Međutim, *mini-marketi* ipak polako gube tržišnu bitku protiv velikog prodajnog centra u blizini. Izgrađen iznad magistrale, na izlazu iz grada u pravcu Dubrovnika, doveo je u posljednje vrijeme nekoliko vlasnika do odluke o zatvaranju svojih malih dućana. Velika riba je pojela malu, povoljnija ponuda i cijene prevladale su nad odgodom plaćanja, ali i prisnijim odnosom prema čovjeku (ne još isključivo *kupcu*), i prilikom za "doznat štagod nova".

Nakon obavljene spize žene obavezno ispijaju kavu. Pije se po stanovima, kafićima ili, za lijepa vremena, *ispri zgrade*. Kava je najvažniji dnevni ritual: *turska*, *espresso* ili *kapučino*, nije bitno, često se pije i nekoliko puta dnevno i u svako doba dana. Jedini preduvjet je da se nađu dvije ili više žena, a idealan prostor je dnevni boravak, zbog svoje izolacije od nepoželjnih slušatelja. U takvim okolnostima "diskrecija je zajamčena". *Kava* traje ovisno o slobodnom vremenu i obvezama, o broju *novitadi* i tema⁴. Ritual ima i snažno izraženu socijalno-integrativnu ulogu, iako je njeni konzumenti nisu uvijek svjesni. Pri "obradi podataka", odnosno prebiranju po različitim te-

³ Stipe Srzić – Bombonin, rođen 1913. godine, bio je najstariji sugovornik među intervjuiranim 'fetivima' i ujedno najstariji makarski brico. Kao mladić radio je u briačnici pored kavane Balkan na rivi i smatrao se iznimno sretnim jer je u ta vremena bio stalno zaposlen u jednoj od tri gradske briačnice i primao plaću "od 700-800 dinara". Budući su ljudi često bili u novčanoj oskudici, svjedoči on, trgovine su često kupljenu robu "zapisivale na dug": "... Bila je jedna žena, onde blizu di je moj otac prodava kožu, Tone Parika, prodavala je krov, ali nije bila pismena. I dužilo se. Unda, velika crta kilo, po crte po kila, mala kvarat. Tako je davala na dug".

⁴ "Do kave je bilo jako teško doć do 60-ih, skoro do '65. Osnovni cilj je bio druženje i zabava. I sada, naša mater, tete, rodice i prijateljice bar jednom tjedno našli bi se, što bi rekli na čakuli. To je nedilja poslije ručka. U tinelu tete Bepe. I kave je bilo malo. I kilo ili dva koje si dobio si mora raspodijelit na broj tjedana do idućeg primitka. Ako je neko dobija, a to smo uglavnom bili mi, koji smo dobivali od tete Mandice iz Amerike, onda se znalo: 8 žena će sad popit kavu, ali samo jednu. Ali, onda u jednu kavu ide toliko zrna, recimo 6,8 ili 10. To je $8 \times 10 = 80$ zrna. 80 zrna zelene kave se izbroji i stavi u mažulin bi se zva, posuda u kojoj se pekla kava u špakeru na drva. I to je bio ritual. Nije to bilo doć i ispit kavu, nego kava se prži, onda bi čitava kužina zamirisala. Onda bi one govorele: 'Ajme, lipo li je'. One su uživale u tom pečenju kave. Onda kava ide u mlin, pa se ručno mlije. Bio je onaj drveni mlin i kad se izmlilo istresla bi se kava i kuvala na špakeru. Kava bi se ispijala, ono po ure, kap po kap. I nikakvi danas ili ne znam koja kava, nisi moga guštati ka onda, jer bila ti je nedostupna. Ti si zna da sljedeću moš popit tek u nedilju. One bi čitvo poslijepodne provele zajedno, eventualno ispekle kolač. Taj ritual ispijanja kave je bio nešto posebno. To je meni ko ditetu ostalo u sjećanju. Sad je popiješ... Živilo se sporije, više se guštalo. Eto to nediljon bi trajalo, recimo od 2 do 6 popodne" (iz razgovora sa Željkom Viskovićem).

mama, najtemeljitiije se raspravlja o događajima u susjedstvu. Tada se vrše razne analize o društvenim događajima ili jednostavnije – ogovara, "mete isprid tuđi vrata". Neprestani protok informacija i dezinformacija uz kave snažno utječe na stvaranje svojevrsnog "javnog mnijenja" o ljudima u susjedstvu, o kojima se *sve prije ili kasnije dozna*, a time i na različite aspekte svakodnevnog života.

Za lijepa vremena, a takvo je u Makarskoj gotovo cijelu godinu, pred nekim od marketa grupa nešto starijih muškaraca ispija *pive zidarke*. Dovoljno je staviti komad kartona na *zidić* ili sjesti na praznu gajbu da bi pivopije imale potreban *komod* i scenografiju za svoj svakodnevni ritual. Bezbroj puta su odslušane iste priče u kojima je govornik uvijek bio u glavnoj ulozi – ovdje vlastite sporedne uloge ne postoje. Dok neumorno ispijaju *zidarke* i otpuhuju dimove *waltera* ili *ronhilla*, nehajno će pozdraviti poznanike u prolazu. Najveće okupljalište pivopija bilo je ispred mini-marketa "znakovita imena" *Barbie*. Četiri prazne gajbe kao sjedalice i peta s ovećim komadom kartona čine kartaški stol. "Dugiš open" u briškuli i trešetu igra se kroz cijelu godinu, dokle god vremenske prilike to dopuštaju.

Pivopije su rijetko mlađe od pedeset, pretežno umirovljenici ili radnici posrnutih poduzeća. Kapitalizam nije donio bolje dane, zato je najbolje *ubit vrime na karte* ili *otić na buće*. Ritam i napetost partija su iznimno visoki, iako svaki od igrača nastoji ostaviti dojam što veće ravnodušnosti. Svi drže do vlastite igračke reputacije i kartaške časti. Tenzije su, a time i *beštine*, uvijek prisutne. Ipak je tu i publika, ali i ništa manje važna mogućnost *mukte pića* koje nosi pobjeda. I publika polako ispija svoje *zidarke*, navija i dijeli male besplatne savjete *šta je tribalo odigrat*. Ukoliko se ne karta, tema je napretek. Nogomet, žene, dica i dobra spiza dominiraju, a konsenzus je uvijek prisutan kod dva zaključka: *politika je kurva* i *prije je bilo bolje*. O Zagrebu se uglavnom govori u kontekstu političara i Sabora: *oni su odgovorni za pad životnog standarda*.

Barbie je odnedavno zatvoren, "izgubio je tržišnu utakmicu", a pivopije su se preselile na *zidić* ispred "Konzuma", nekadašnje najveće samoposluge propalog "Primorja" u kvartu. Dio njih se preselio i na kartaške stolove oko *bućališta* u *borovini*.

Bućanje je najpopularnija i najmasovnija rekreacija za muškarce u kvartu. To je drevna narodna igra koja svoj puni smisao ima tek kada su igrači socijalizirani u duhu pravog *dalmatinskog patrijarhata*, pa stoga nije čudo da je žene gotovo nikad ne igraju, iako za to ne postoji neko logično objašnjenje. Bućalište predstavlja susretnište muškaraca srednje i starije životne dobi s Dugiša i kuća oko groblja. Nekad se nalazilo usred Dugiša, ispred Buljine kuće, ali su ga nove zgrade i automobili protjerali u šumu. Dio kvartovskih

bućara je *preša* igrati na gradski sportski centar na istočnom kraju gradske rive, a veći dio na teren iznad groblja. Izgradnju terena je započeo Bere, privatni poduzetnik i vlasnik rovokopača i kamiona, nakon što je bura skršila nekoliko borova iznad groblja. Bere je počistio istrzana stabla i napravio "zog" za buće, a nedugo poslije i još jedan. Sada je to mjesto za lijepog vremena idealno za svakodnevno druženje i igru. Svaki dan je tu, kad više kad manje, pedesetak ljudi. Berin *rodijak* Ivo je uz bućalište razvio i mali biznis. U prodajnim centrima "Kerum" ili "Konzum" kupi piće pa ga hladi u frižideru koji svakodnevno dovozi pokraj terena⁵. Njegova zarada je od jedne do dvije kunje po artiklu koji "plasira" igračima, karfašima i publici. Budući da uvijek ima dosta svijeta, nema dana da Ivo ne doveze svoj frižider, jer oduvijek se buće igralo "ko izgubi plati". Osim toga, oko bućališta s dva zoga nalazi se i nekoliko stolova, dovučenih tko zna otkud, na kojima se karta *o turu pića*.

Buća se *narodnim načinom* i drvenim bućama. Stari Buljo je miljenik publike. Svima su poznate njegove izjave nakon izgubljenih baza buća, kada mora platiti kojih dvadesetak kuna za svoje i piće suparničkog igrača: "Jeben ti krv Isusovu, izgubio san dva vočića. Odoše... a šta ćemo ja i moja Anka za večeru?"

Mnogima su buće samo povod dolaska, dok je sve ostalo važnije: tu se zbijaju šale, ljudi "podbadaju" jedni druge, tako da bi stranac pomislio da će svaki trenutak izbiti tuča. Ali to je tek tipična mediteranska galama i sitne

⁵ Ivo Puharić, umirovljeni ekonomist i ugledni maslinar, dobro se sjeća makarskih ledara o kojima je, kao najtežim zanimanjem siromašnih Makarana početkom prošlog stoljeća, pisao i Rudolf Bićanić. Puharić se prisjeća: "Mnoge ledare poznam i sjećam se, frižidera nije bilo. U vrlo teškim uvjetima, sa konjem, sa mazgom, ne bi reka sa magareton, to je za njega bilo puno teško. Išlo se u ledenice u vrhove Biokova. U jame su se spuštali kroz konope, ispletene ili od drva napravljene *skale*, spustilo se i sjekirom sjeka led, pa se tako u bukovo lišće postavljalo, u velike *imbulje*, *jutene maže* itd. Po 100-120 kila tovarili na konje i mazge. Bože moj, da vam je vidit taj trudni put, sa Borovca iznad Velikog Brda, pa se niz *skaline* sa natovarenom mazgom spuštati doli i ljudi su rastovarivali, jer čuvaju beštiju. Rastovarivali i sami tih 20 skalina dok prođe, pa opet tovarili. To su užasi. Vrlo teški poslovi, ali bi se zaradilo. Pola dinara kilo leda je bilo. Nešto je i Baščana, a i u Makru bilo ledara, možda i Kotišana." Posljednjih ledara se prisjeća i Željko Visković, turistički tehničar u mirovini rođen 1944., a u mladosti vrsni veslač: "Najteže, šta su ljudi radili, bilo je vađenje leda po *ledarama* na Biokovu. To su radile nekoliko obitelji iz Velikog Brda. To s ledon je trajalo do pojave zamrzivača, do 1961-1962... Mi smo ka dica jeli taj led kad bi ledari na mazgama donili led, oko 10-11 sati za hotele, pa bi stavili na vagu za hotel Park i Dubravu, i onda ga sijekli sjekirama, pa bi vrcali komadi leda, a mi bi grupa dice čekali komadić i uzeli i cucali slađe nego bilo koji sladoled danas. Po priči tih ljudi, to je bio užasno težak i riskantan posao. Zahtijevao je mnogo, išlo se po noći strmim puteljcima i vadilo iz jama da bi se nosilo u Makarsku. Kući bi došli odmoriti i pojest i opet u jame".

svađe ni oko čega. U gledalištu se odvijaju specifični "muški" razgovori, raspravlja se o svakodnevnim problemima koji ih tište, izmjenjuju se *novitade*, provociraju igrači na terenu, ali i pozdravljaju dobri potezi. Najzanimljivija je kritika lošeg poteza, čak i ismijavanje igrača, nakon čega on osipa niz beštima i opravdava odigrani potez kojekakvim izgovorima. Koliko god da je igračima bitno pobijediti, isto tako je bitno ostati neokrznut od ubojitih opaski publike. Rijetki priznaju lošu formu, u pravilu je kriva buća, loš teren ili greda, a jedna od najčešćih fraza za promašenu buću jest da je "falila za pizdinu dlaku"! Posjetitelji bućališta u borovini podrijetlom su mahom došljaci, najvećim dijelom iz Zagore, ali i cijele Dalmacije, Hercegovine, pa i iz područje bivše države. Svi su oni u svoje vrijeme u Makarsku došli u potrazi za radnim mjestima i boljim životom. Ali, poput pivopija sa zidića, mnogi su osjetili posljedice hrvatske tranzicije na vlastitoj koži. Dosta njih je *na burzi*, u *prijevremenoj penziji* ili je dobilo nekakvu otpremninu. Sada se ti ljudi snalaze, često radeći *na baušteli*, ali u posljednje vrijeme je i tu posla sve manje, zbog strožeg nadzora u građevinskom poslu. Usprkos svemu, druženje i *zajebancija* na i oko bućališta ne posustaju.

Buljo i Fiste: dva Dugiša

Buljo je umirovljenik star oko sedamdeset godina, rodom iz Podbablja u bivšoj općini Imotski i povratnik s gastarbajterskog rada u Njemačkoj. Nakon dolaska u Makarsku do mirovine radi na održavanju sportskih terena Gradskog sportskog centra. Na Dugišu je izgradio kuću prije tridesetak godina, čak prije izgradnje sadašnjih zgrada. Njegova kuća bila je okružena ledinama i maslinicima, idealnim za koze koje je tu držao do pred dvije-tri godine. Sada koze drži visoko iznad magistrale prema Biokovu. Gotovo ga se svakodnevno može sresti na bućalištu u borovini.

Fiste je po rođenju Splicićanin, a po podrijetlu Hvaranin. On je vjerojatno najpoznatiji makarski ribar i u svojim ranim pedesetim godinama jedan od rijetkih pravih predstavnika hipijevske generacije u gradu. Životnim stilom i načinom odijevanja ostao je vjeran idealima svoje mladosti. Ribolov mu je jedini izvor prihoda, a mala brodica i ribarske pošte su mjesta na kojima pronalazi svoj mir i ujedno rješava egzistenciju⁶. Na Dugiš se, u jednu od

⁶ Prisjećajući se oskudice života iz polovine prošlog stoljeća, Željko Visković govori o sitnom ribarenju u svrhu preživljavanja, i bez udice koju nije bilo lako nabaviti: "Najlon tada nije postojao. Bilo je prilično ribe u odnosu na danas. Iz Amerike bi se nabavila krena. Mi smo imali švorcin, tvrdi konac ispod milimetra debljine i zavezali udicu sa spužon i lovili. Hobotnica je bilo u kraju koliko oš. Baciš važ u

prvih zgrada na početku osamdesetih godina, doselio s poluotoka Sveti Petar. Mjesta na kojima se najčešće kreće nalaze se u gradu (kale, riva, lučica Plišćevac, konobe i kafići). Rjeđe ga se može sresti u kvartu, osobito nakon zatvaranja bistroa *Marćelina*. Uistinu je jedna od gradskih ikona, ne samo u noćnom životu, nego i danju jer ne može ostati nezamijećen po svojoj vanjštini, izrazu vlastite *kulturne orijentacije*.

Adolescenti s Dugiša najčešće odlaze u *dir* do grada, ako nisu u školi ili ne rade, a takvih je najviše. Izlazi se i u kafiće u kvartu od kojih svaki od njih ima svoje stalne goste, tako da kao grupe reproduciraju nekakve podvarijante dugiške subkulture mladih⁷. Među kafićima kulturni status ima *Porsche*. Njemu su u narastajućem kvartu prethodili odavno zatvoreni *Megi* i *Marćelina*, a uz otprije otvoreni kafić *Stipe*, u posljednje su dvije-tri godine otvoreni i *Anamarija*, *Vice* i *Mik*. Ipak, u odnosu na konkurenciju, mramorom i mesingom obloženi interijer bivše trgovine propalog *Primorja*, nasuprot ulaza u srednju školu, održava svoj prestižni status zahvaljujući srednjoškolcima i ljubiteljima brze vožnje, jer kafić je okupljalište auto-fanova, automehaničara i svih koji se *tende u aute*. Tako ime ovog kafića, u globalnim okvirima sinonim za savršeni njemački sportski automobil i statusni simbol, u svome kvartovskom kontekstu postaje privlačna utopija, mjesto s kojim se identificira dio mlađe urbane populacije, *šekat* za jutarnju kavu i mjesto za početak noćnog izlaska vikendom⁸.

kraj i ona se zavuče. Međutim, iako je bilo doba relativne gladi, hobotnica se nije smatrala nekom vrijednošću, pa se vrlo rijetko jela".

⁷ Sve do pojave i otvaranja prvih kafića i disko klubova na kraju 70-ih i početkom 80-ih plesnjaci su bili glavna zabava mladosti i mjesto gdje su se rađale prve ljubavi. Dr. Kovačević se prisjeća mjesta koja su bila popularna: "Fačkalno se tamo u hotelu Park, ples na Plaži, u hotelu Biokovo i hotelu Jadran u Tučepi. Živa glazba cilo lito, zimi su bili maškare i zajebancija, plesovi svake nedije...". Ivo Srzić navodi značaj plesnjaka za mlade tih godina u Makarskoj: "Prije bi se išlo u kino i plesnjake, kafića ima u ovom današnjem vidu tek 80-ih. Počeo je Zagreb, Betty, Central. Ja san ima 30 godina kad je to počelo. Prije toga bi Obala i Mali mulić stavili stolove na mulove i tu je bilo lipo sist. Nije bilo saobraćaja. Proša bi auto svako uru vrimenta". Željko Visković se također vrlo dobro sjeća plesova: "Plesovi su bili svake subote i nedilje u internatu. Svirali bi akapela, minjali bi se sastavi, a ples za građanstvo bio je hotelu Biokovo. To je bilo jako popularno. Uz to su bili godišnji plesovi: vatrogasni, kao najveći, pa Zmajev ples, maškare... Kafića nije bilo. Mliječni, kad se otvorio, to je bilo nešto. Čaj, *pašte*, kokte ili rum-punč za malo starije omladince, vermut sa sodon, kruškovac... Alkohola nije baš bilo".

⁸ Nedjelja tridesetih godina prošlog stoljeća bila je dan kad su se zbivali najznačajniji društveni događaji: "Nedijon ujutro je bila šetnja priko Makarske broj jedan. Zamisli, a bila je to velika zabava, u Glavičića, tamo blizu Lištuna. Oni su imali krave na polje i imali su mlika, pa mi došli nas 10-15 na večer znajući, i *škudara* mlika bila je dinar... Bilo je mlika i jaja, ali slabo novaca. Na primjer, Bosanci bi petkon ujutro dolazili. Osvane i donosili bi kokoš i jaja. Unda bi priko Makarske iša i nosio bi, nije to ko danas, unda je bilo teško i prodat, teško..." (iz razgovora sa Stipom Srzićem).

Najmlađi nemaju mnogo mogućnosti za igru u kvartu. Doma pred ekranom televizije ili *playstationa*, ili na ulicu – to su glavne i jedine opcije. Starije generacije pamte velike ledine i zapuštene maslinike na mjestima sadašnjih zgrada, pa oni, za razliku od mladih, nisu bili zakinuti za sada očiti nedostatak zelenih površina i igrališta⁹. Jedino igralište u kvartu je već spomenuto bučalište. Upravo je zbog toga zanimljiv jedan od grafita na zidovima u kvartu. Na prolazu pokraj srednje škole, koji je ujedno u ulaz u kvart, stoji natpis EAST END. Znakovita poruka autora, budući da je Dugiš planom nazvan Stambeno naselje Istok. Zanimljiva je to usporedba kojom autori uspoređuju makarski kvart s dijelom Londona – poznatog po slavnom nogometnom klubu West Ham, čiji je veliki navijač bio i Aflerd Hitchcock – jer makarski kvart nema ni dječje, a kamoli nogometno igralište. Na žalost, za Dugiš mogućnosti popravaka više nema. Prostor je ekstenzivnom izgradnjom u potpunosti iscrpljen.

Jedina poveznica *težakog* i *urbaniziranog* Dugiša su Buljine koze. Stari Buljo više ih ne vodi na pašu ispod, nego iznad magistrale. Nekadašnje ledine oko zgrada u novogradnji su nestale, zgrade su ih progutale i protjerale koze prema Biokovu. Međutim, izgradnja se time nije zaustavila. I tamo ih je niknulo desetak novih.

Naša urbana kultura, kao *kultura narodnih masa*, nastala je i razvila se kroz procese modernizacije i industrijalizacije u bivšoj Jugoslaviji, te je kao takva, zbog tada ubrzanе deruralizacije, u sebi zadržala mnoge elemente tradicijske kulture. Ta kultura svakodnevno živi našim gradovima, u njihovim kvartovima i na *kvartovskim sociotoponimima*. Zbog toga mi se deplasiранom čini dugogodišnja akademska rasprava o temeljnim odrednicama hrvatskog nacionalnog identiteta koja izostavlja opisanu tradiciju urbaniteta i insistira na artefaktima prošlosti, vodeći dodatno računa da nas ovi vežu isključivo uz zapadnoeuropski civilizacijski krug. Takav se identitet, definiran i nametnut iz kulturnih centara moći, u usporedbi sa svakodnevicom naših gradova čini pristranim i parcijalnim. Promišljajući razliku između "službeno planiranog" urbaniteta i "svakodnevne kulture" Zagrepčana u novoizgrađenim gradskim kvartovima, Rihtman-Auguštin zaključuje sljedeće: "Svakodnevno u novim naseljima pratimo kako ljudi ne prihvaćaju sve ono što im je ponudila urbanizacija, nego biraju na svoj način, ali ni-

⁹ Ali zato jesu za hranu, pogotovo slatkiše: "Ja gledan danas dica ne znaju šta će od kolača, bombona, a do negdi '55. je bila jedna slastičarnica Martinis i unutra nikakvih bombona, nego kockasti od cukra krokanat. Nije bilo u njemu bajama. Unda bi za dinar-dva dobio škartočić i smatra da je to nešto. A danas nema čega nema... Nikakvih sokova nije bilo. Negdi do '60. se proizvodilo gazirane sokove tamo di je Bura. Jedan čovik je tu u boce od dva deca punio naranča-sodu" (Ivo Srzić).

pošto nasumce, već prema nekim kriterijima. Službena kritika najčešće ne cijeni te ljudske izbore. Smatra ih prizemnima, ponajviše zato što nisu u skladu s idejama nekih urbanista ili političara o tome kakav bi morao biti civilizacijski razvoj, možda u nekoj utopijskoj i bogatoj zemlji" (1988: 79). Ona osuđuje nametanje urbane uniformnosti. Pluralizam životnih stilova i kulturnih izričaja i *treba da bude* osnovno obilježje suvremenog grada. Stoga je pluralizam istraživačkih pristupa nužan i u promatranju našeg urbaniteta i naše pučke kulture.

Osvrt na današnji Dugiš nastao je, među ostalim, kao posljedica niza javnih diskusija u kojima sam sudjelovao, o tomu što je Makarska nekad bila, te kakva je i kakva bi *morala biti* danas. Budući da društvo nikada nije u potpunosti savršeno ili onakvo kakvim bi ljudi htjeli da bude, vjerojatno postoji nekakva kulturološka "gravitacijska sila" koja diktira red stvari u društvu, pa tako i u njegovu fizičkom prostoru. U protekloj polovici prošlog stoljeća grad je promijenio svoj izgled, kao i međuodnos s okolinom. Beton i asfalt ugušili su stoljetnu kulturu kamena oblikovanu na rubu nekadašnje Mletačke Republike. Socrealistički urbanizam, ionako već slijep za male svakodnevne probleme stanovnika, svojom urbanom transformacijom u "tržišna načela" stanogradnje u novoj Hrvatskoj postaje još udaljeniji od čovjekovih stvarnih potreba unutar zajedničkog urbanog prostora.

Usporedo s fizičkim promjenama u morfologiji grada odvijala se i urbanizacija pridošlog stanovništva, oblikovanje novih društvenih obrazaca i svakodnevnih rituala stanovnika kvarta, a sam Dugiš, kao novi makarski kvart, nije postao ništa drugo nego varijanta masovne kulture *dalmatinske srednje klase*. Dugiš je bio poligon za izgradnju stanova, odnosno brzo stjecanje profita ulagača, bez obzira na trajne posljedice bestijalnog iskorištavanja prostora kao osnovnog urbanističkog resursa. Kranovi, dizalice, građevinski strojevi i radnici u kombinezonima obilježili su razdoblje tranzicije promatrane s Dugiša, uz uobičajenost nefunkcioniranja pravne države, nebrige vlasti i nadležnih službi zaduženih za urbano planiranje. Malom je čovjeku prepušteno da se jobovskom strpljivošću nada boljoj budućnosti ili da prihvati socijalnu realnost kakva jest, gradeći društvene i kulturne "premosnice" koje će mu pružiti barem nekakva životna zadovoljstva. Jer izgleda da mogućnosti za popravke više nema. Prostor je iscrpljen, a socijalna stvarnost uokvirena u svojim ograničenjima. Jednom prilikom mi je u razgovoru žena *iz komšiluka* tu stvarnost sažela u samo jednu rečenicu: "*Sinko moj, ovo ti je došlo ka splitski get!*".

Unatoč oskudici prostornih i sadržajnih resursa stanovnici uspijevaju stvarati socijalne veze kao dijelove strukture društvene stvarnosti. Voajeriističko ponašanje na kvartovskim sociotoponimima dobra je metafora takve društvene stvarnosti. Primjerice, ljudi na bućalištu mogu se činiti *grezuni-*

ma, ali oni nisu puki konzumenti virtualnih "nadmjestaka stvarnom životu", poput uljuđenih građana svjetski poznatih megalopolisa. Njihovo bućalište je svojevrsni *utopos* – ujedno stvarnost i bijeg od stvarnosti, igra, rekreacija, zabava, kreacija i društvena scena. Ljudi se na toj sceni samopotvrđuju i imaju iskustvo zajedničkog jezika, simbola i značenja kojima se služe u konstrukciji socijalne zbilje.

Umjesto da se s visine gleda na kulturu življenja, nekada nazivanog, srednjeg sloja, treba se upitati što to grad, u ovom slučaju Makarska, uopće nudi svojim stanovnicima. Kolika je odgovornost institucija ili samih građana koji snobovski kritiziraju opisanu kulturu življenja, koji su to kulturni sadržaji koje Makarska nudi svojim *grezunima*?

Gradsko kino je pred izumiranjem¹⁰, sportska dvorana se gradi već desetljećima i u svakoj predizbornoj kampanji služi tek kao ješka. Srednjoškolci i mladi oskudijevaju prostorom u kojem bi razvijali svoju kreativnost i generacijski izričaj. Slično je i s umirovljenicima koji imaju tek tijesne klupske prostorije na makarskoj rivi (Marinetti).

Ako su stanovnici velikih gradova tek pasivni promatrači, konzumenti "imitacije života", onda, unatoč anomalijama, stanovnici Dugiša to upravo nisu. Oni u oskudnim uvjetima ipak kreiraju svoju svakodnevicu, bez obzira kakvo je nazivali: mediteranskom, dalmatinskom, provincijskom, *grezom*, vlaškom, malograđanskom ili građanskom. Takva je kakva je, a prije nego što je osudimo, zapitajmo se što ju je omogućilo. Propadanja grada i kvalitete života valja staviti u kontekst procesa započetog prije nekoliko desetljeća u okviru modernizacijskih procesa bivše Jugoslavije (deruralizacija, deagrarizacija, industrijalizacija, urbanizacija, *x-zacija*...). Ti su procesi bili planirani *odozgo* a posljedice su ostale *negdje dolje*. Dugiš se, također, nalazi negdje dolje, ispod vidokruga i proklamacija novoga doba. Kao takvog valja ga uzeti tipičnim i prosječnim, posljedicom konkretnih povijesnih i društvenih procesa, a ne njihovih vizija i projekcija.

¹⁰ O nekad najvažnijem mjestu izlaska, gdje su babe svojim čuđenjem pokretnim slikama na platnu nasmijavale mladost, prisjećaju se Željko i Jasna Visković: "Kino je uvijek bilo posjećeno, dvi predstave dnevno. Do 18.g nisi moga na drugu predstavu u 8 sati, ma nisi smio ni nakon određene ure van, bez obzira na predstavu. Običaj je da dite mora bit doma do 7-8. Bilo je čak profesora koji su 'dežurali' po gradu i gledali da te ulove... Benković bi gleda ko je nakon 8 sati vanka pa bi ga kaznija u školi. Zna bi da si iša van, u koju si se uru vratija. Strogo se to gledalo... Za moj 16. rođendan mama i tata su me tili na drugu predstavu odvest u kino, ali bija je ljubavni film, jer su se u filmu jedanput poljubili, morala san se vratit kući. Pokojna Petkovićinka je rekla 'Ne može, ne može, ovo je ljubavni film. Mala ne smi gledat.' I morala san se vratit kući."

NAVEDENA LITERATURA

- Cifrić, Ivan; Čaldarović, Ognjen; Kalanj, Rade; Kufrin, Krešimir. 1998. *Društveni razvoj i ekološka modernizacija, Prilog sociologiji tranzicije*. Zagreb: HSD. Zavod za sociologiju FF.
- Čaldarović, Ognjen. 1985. *Urbana sociologija: Socijalna teorija i urbano pitanje*. Zagreb: Globus.
- Čaldarović, Ognjen. 1989. *Društvena dioba prostora*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Dahrendorf, Ralf. 1996. *Razmatranja o revoluciji u Evropi*. Zagreb: Antibarbarus.
- Jurišić, fra Karlo. 1989. *Franjevački samostan svete Marije u Makarskoj*. Makarska.
- Kalanj, Rade. 2004. *Globalizacija i postmodernost*. Zagreb: Politička kultura.
- Lalić, Dražen. 2003. *Split kontra Splita*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Mumford, Lewis. 1968. *Grad u historiji*. Zagreb: Globus.
- Prelog, Milan. 1991. *Djela. Prostor i vrijeme*. Zagreb: Naklada Prelog.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevice*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rogić, Ivan. 1990. *Stanovati i biti. Periferijski puls u srcu grada*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.